

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشکده اخلاق
رشته تربیت اخلاقی
پایان نامه کارشناسی ارشد

نظام رتبی فضائل اخلاقی فردی در منابع اسلامی و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی

استاد راهنما
حجة الاسلام و المسلمین دکتر علی همت بناری

استاد مشاور
حجة الاسلام و المسلمین محمد عالم‌زاده نوری

دانش پژوه
رضا حاجی‌پور باقری

شهریور ۱۳۹۵

تعهدنامه اصالت پایان‌نامه

این جانب رضا حاجی‌پور باقری فرزند اباذر متولد ۱۳۵۳ به شماره شناسنامه ۷۴۱ صادره از بابلسر به شماره دانش‌پژوهی ۹۲۱۱۲۰۰۲ رشته تربیت اخلاقی متعهد می‌شوم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی این جانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این زمینه از آن‌ها استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان‌نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم‌سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادرشده توسط موسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضاء

چکیده

فضائل اخلاقی از نظر اهمیت در یک رتبه نیستند. بعضی فضائل اخلاقی مهم‌تر از بعضی فضائل دیگرند و نیز بعضی فضائل اخلاقی طوری هستند که اگر کسب شوند راه را برای کسب فضائل اخلاقی دیگر در فرد می‌گشایند. در حالی که برخی فضائل اخلاقی دیگر این ویژگی را ندارند یا کمتر دارا هستند. هر دو مسأله یعنی یکی نبودن اهمیت و یکی نبودن میزان تأثیر، در همه حوزه‌ها از جمله حوزه اخلاق فردی صادق است. مقصود از فضائل اخلاقی فردی آن دسته از فضائل اخلاقی است که بدون در نظر گرفتن موجود دیگری در فرد می‌تواند وجود داشته باشد و نیز فضایی که چندوجهی‌اند اما با یک وجه خود خصوصیت مذکور را دارند. مقصود از نظام رتبی فضائل اخلاقی فردی در منابع اسلامی، نظام اهم و مهم در این فضائل و نحوه ارتباط مانند ارتباط علی و معلولی، اقتضا، تلازم، مانعیت و اشراب بین این فضائل است. اهمیت این تحقیق از این جهت است که کشف اینکه کدام فضائل اخلاقی فردی مهم‌تر یا مؤثرترند به مربیان و فرهنگ‌سازان کمک می‌کند که وقت و انرژی خود را صرف آنها نموده و از کار تربیت و فرهنگ‌سازی بهره بیشتری ببرند. روش‌های کشف این نظام عبارتند از: دلالت‌های مطابقی و التزامی قرآن و روایات، سیره معصومین (علیهم‌السلام)، سیره متشرعه، سیره عقلا و دلیل عقلی. روش تحقیق در این پژوهش، روش تحلیل عرفی و عقلایی است. بر اساس نتایج این پژوهش فضائل شناختی و گرایشی از فضائل رفتاری مهم‌ترند و شش فضیلت: حکمت، حق‌پذیری، صبر، عمل به دانسته‌ها، پشیمانی از بدی‌ها و زهد از بقیه فضائل اخلاقی فردی مهم‌ترند. نیز فضائل به صورت‌های مختلف بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. مثلاً فضائل رفتاری و شناختی و گرایشی بر یکدیگر مؤثرند.

کلیدواژه‌ها: فضائل اخلاقی، رذائل اخلاقی، نظام رتبی فضائل و رذائل، سیره متشرعه، سیره عقلا، تحلیل محتوا.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۱
۱,۱. بیان مسأله.....	۲
۲,۱. پیشینه پژوهش.....	۳
۳,۱. ضرورت پژوهش.....	۹
۴,۱. پرسش‌های پژوهش.....	۱۰
۱,۴,۱. پرسش اصلی.....	۱۰
۲,۴,۱. پرسش‌های فرعی.....	۱۰
۵,۱. اهداف پژوهش.....	۱۰
۱,۵,۱. هدف اصلی.....	۱۰
۲,۵,۱. اهداف فرعی.....	۱۰
۶,۱. روش پژوهش.....	۱۰
۷,۱. تقسیم مباحث اخلاقی.....	۱۰
۱,۷,۱. ملاک تقسیم علوم.....	۱۰
۱,۱,۷,۱. صحت.....	۱۰
۲,۱,۷,۱. مفید بودن.....	۱۱
۲,۷,۱. بررسی تقسیمات مختلف در حوزه اخلاق.....	۱۱
۸,۱. مفاهیم.....	۱۴
۱,۸,۱. تعریف فضائل اخلاقی.....	۱۴
۲,۸,۱. تعریف فضائل اخلاقی فردی.....	۱۴
۵,۸,۱. تعریف نظام رتبی فضائل اخلاقی.....	۱۴
۹,۱. مصادیق فضائل اخلاقی فردی.....	۱۵
۱,۹,۱. روش یافتن مصادیق روشن.....	۱۵
۲,۹,۱. مصادیق اخلاق فردی در کتاب دستور الاخلاق (درآز، ۱۳۸۷: ۱۰-۱۱).....	۱۶
۳,۹,۱. مصادیق اخلاق فردی در کتاب مفتاح الحیاء (جوادی، ۱۳۹۲).....	۱۷
۴,۹,۱. مصادیق اخلاق فردی در کتاب نضرة النعیم.....	۱۷
۵,۹,۱. فهرست مصادیق فضائل اخلاقی فردی.....	۱۷
۶,۹,۱. مصادیق مبهم فضائل اخلاقی فردی، عام، اجتماعی.....	۱۸
۱۰,۱. ملاک تعیین رتبه فضائل.....	۱۹
فصل دوم: منطق کشف نظام رتبی فضائل اخلاقی فردی در منابع اسلامی.....	۲۰
۱,۲. مقدمه.....	۲۱
۲,۲. نظام اهم و مهم بر اساس دستگاه پنج ارزشی فقه.....	۲۲

۳,۲	نظام اهم و مهم بر اساس نظام سه بخشی عقیده، اخلاق، رفتار.....	۲۳
۴,۲	نظام اهم و مهم بر اساس دستگاه دویخشی گناهان کبیره و صغیره.....	۲۴
۵	دلالیت مطابقی آیات و روایات.....	۲۴
	ساختار تفضیل.....	۲۵
	ماده تفضیل (افضل، احب، اشد، اغبط، اقرب، اکرم، ...).....	۲۵
	هیأت تفضیل.....	۲۵
	صیغه أفعال و خیرٌ مِن.....	۲۶
	تفضیل یک فعل یا صفت نسبت به همه افعال یا صفات دیگر.....	۲۷
	تفضیل یک فعل یا صفت نسبت به افعال یا صفات خاص دیگر.....	۳۰
۶,۲	دلالیت التزامی آیات و روایات.....	۳۰
	ثواب و عقاب.....	۳۰
	ثواب و عقاب در قرآن.....	۳۱
	چالش اول.....	۳۱
	چالش دوم.....	۳۳
	ثواب و عقاب در روایات.....	۳۳
	عدم تناسب جزا با عمل.....	۳۳
	عدم تناسب جزاها با یکدیگر.....	۳۴
	تأثیر و تأثر.....	۳۵
	وسیله و هدف.....	۳۶
	هدف افعال الاهی.....	۳۶
	هدف فضائل دیگر.....	۳۷
	فضائلی که مقدمه فلاح، رحمت، رشد و اهداف کلی دیگر خلقت دانسته شده‌اند.....	۳۸
	رکن دین، ایمان، کمال (اساس ... ، رأس ... ، بنی الاسلام علی ... ، لا دین لمن ... ، لا ایمان لمن ...).....	۳۸
	چالش مشترک.....	۳۹
	چالش مخصوص قرآن کریم.....	۳۹
	تحلیل محتوا.....	۴۰
	تحلیل محتوای کمی.....	۴۰
	تحلیل محتوای ترکیبی.....	۴۳
	کثرت انتساب یک فضیلت به خداوند متعال یا نفی یک ردیلت از خداوند متعال.....	۴۳
	بیان اول.....	۴۴
	بیان دوم.....	۴۴
	انتساب فضیلت یا ردیلت خاص به افراد خاص.....	۴۵
	نظام اهم و مهم بر اساس میزان تأثیر یک فضیلت در کسب فضائل دیگر و مانعیت از ردائل.....	۴۵

۷,۲	سیره معصومین علیهم السلام	۴۵
۸,۲	سیره متشرعه.....	۴۵
۹,۲	سیره عقلا.....	۴۶
۱۰,۲	دلیل عقلی.....	۴۷
فصل سوم: نظام اهم و مهم فضائل اخلاقی فردی در قرآن کریم و روایات و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی.....		
۱,۳	مقدمه.....	۵۰
۲,۳	نظام اهم و مهم در قرآن کریم.....	۵۰
۱,۲,۳	نظام اهم و مهم بر اساس افعال تفضیل.....	۵۱
۱,۲,۳	۱. اظلم.....	۵۱
۲,۲,۳	۲. اخسر.....	۵۶
۳,۱,۲,۳	۳. اضل.....	۵۸
۴,۱,۲,۳	۴. اهدی.....	۵۹
۵,۱,۲,۳	۵. احسن.....	۵۹
۶,۱,۲,۳	۶. سایر صیغه‌های تفضیل.....	۶۲
۲,۲,۳	۲. نظام اهم و مهم بر اساس تعبیر "بغیر حساب".....	۶۲
۳,۲,۳	۳. نظام اهم و مهم بر اساس عدم مساوات.....	۶۵
۴,۲,۳	۴. نظام اهم و مهم فضائل اخلاقی فردی بر اساس تحلیل محتوای ترکیبی آیات.....	۶۹
۱,۴,۲,۳	۱. دسته‌بندی آیات بر اساس فضائل اخلاقی فردی.....	۷۱
۱,۱,۴,۲,۳	۱. آیات مربوط به دسته "حق‌پذیری" و "تسلیم در برابر حق بودن":.....	۷۱
۲,۱,۴,۲,۳	۲. آیات مربوط به دسته صبر، استقامت، ثبات، سکینه، طمأنینه،	۷۵
۳,۱,۴,۲,۳	۳. آیات مربوط به دسته تعقل، تفکر، تدبیر، تذکر،	۷۷
۴,۱,۴,۲,۳	۴. آیات مربوط به عمل به دانسته‌ها.....	۷۸
۵,۱,۴,۲,۳	۵. آیات مربوط به دسته شجاعت و شهامت و	۷۹
۶,۱,۴,۲,۳	۶. آیات مربوط به دسته زهد و قناعت و	۷۹
۷,۱,۴,۲,۳	۷. آیات مربوط به تزکیه، مراقبه، محاسبه، اصلاح و ... نفس.....	۷۹
۸,۱,۴,۲,۳	۸. آیات مربوط به پشیمانی و	۷۹
۹,۱,۴,۲,۳	۹. آیات مربوط به سرعت در خیرات.....	۸۰
۱۰,۱,۴,۲,۳	۱۰. آیات مربوط به اعتدال و توسط.....	۸۰
۱۱,۱,۴,۲,۳	۱۱. آیات مربوط به خویشتن‌داری.....	۸۳
۱۲,۱,۴,۲,۳	۱۲. توجه تراکمی قرآن به موضوعات.....	۸۳
۱۳,۱,۴,۲,۳	۱۳. نتیجه.....	۸۳

- ۵,۲,۳. نظام اهم و مهم فضائل اخلاقی فردی بر اساس قرار گرفتن در ردیف اهداف افعال الاهی ۸۴
- ۱,۵,۲,۳. هدف خلقت ۸۴
- ۲,۵,۲,۳. هدف نحوه خاص خلقت ۸۴
- ۳,۵,۲,۳. هدف ارسال رسل ۸۴
- ۳,۴,۵,۲. هدف ارائه آیات ۸۵
- ۵,۵,۲,۳. هدف نحوه خاص ارائه آیات (تیسیر) ۸۶
- ۶,۵,۲,۳. هدف اتمام نعمت ۸۷
- ۷,۵,۲,۳. هدف امتحان‌های الاهی ۸۷
- ۸,۵,۲,۳. هدف وصیت‌های الاهی ۸۷
- نتیجه ۸۸
- ۶,۲,۳. نظام اهم و مهم فضائل اخلاقی فردی بر اساس هدف بودن فضائلی برای فضائل دیگر ۸۸
- نتیجه ۹۱
- ۷,۲,۳. نظام اهم و مهم بر اساس مقدمه یا مصداق اهداف آفرینش بودن فضائل اخلاقی فردی ۹۱
- ۱,۷,۲,۳. فلاح ۹۱
- نتیجه ۹۴
- ۲,۷,۲,۳. فوز ۹۴
- نتیجه ۹۸
- ۸,۱,۳. نظام اهم و مهم بر اساس ثواب و عقاب ۹۸
- نتیجه ۱۰۰
- ۹,۲,۳. نظام اهم و مهم بر اساس کثرت انتساب یک فضیلت به خداوند متعال یا نفی یک رذیلت از خداوند متعال ۱۰۰
- ۱۰,۲,۳. نظام اهم و مهم بر اساس انتساب فضیلت یا رذیلت خاص به افراد خاص ۱۰۰
- نتیجه ۱۰۱
- ۱۱,۲,۳. نظام اهم و مهم بر اساس مفاد سوره عصر ۱۰۱
- نتیجه ۱۰۲
- ۱۲,۲,۳. نظام اهم و مهم بر اساس تصریح به مهم بودن آن در قرآن ۱۰۲
- ۱۳,۲,۳. نظام اهم و مهم بر اساس تعلیل سعادت ابدی به امری غیر از کار انجام شده ۱۰۲
- ۳,۳. نظام اهم و مهم در روایات ۱۰۴
- ۱,۳,۳. نظام اهم و مهم در روایات بر اساس تصریح روایات ۱۰۵
- ۱,۳,۳. فضائل شناختی، قلبی و عقیدتی برتر از فضائل رفتاری است ۱۰۵
- ۲,۱,۳,۳. مرگ با عزت بهتر از زندگی با ذلت است ۱۰۶
- ۳,۱,۳,۳. (اخلاق) پرهیز از بدی بهتر از (اخلاق) انجام نیکی است ۱۰۷
- ۴,۱,۳,۳. (اخلاق) پنهان‌کاری در افعال خیر بهتر از (اخلاق) آشکارسازی آن است (مگر برای الگوسازی). ۱۰۷

- ۵،۱،۳،۳. (اخلاق) اتمام کار بهتر از (اخلاق) آغاز کار است. (تکمیل بهتر از تأسیس است)..... ۱۰۷
- ۶،۱،۳،۳. (اخلاق) علم (جویی) بهتر از (اخلاق) ثروت (جویی) است..... ۱۰۷
- ۷،۱،۳،۳. (اخلاق) علم (جویی) بهتر از زهد است..... ۱۰۸
- ۸،۱،۳،۳. (اخلاق) انجام عمل کم مداوم بهتر از (اخلاق) انجام عمل زیاد کم دوام است..... ۱۰۸
- ۹،۱،۳،۳. پوشیدن لباس سفید بهتر از پوشیدن لباس به رنگ‌های دیگر است..... ۱۰۸
- ۲،۳،۳. نظام اهم و مهم براساس دلالت التزامی روایات..... ۱۰۹
- حق‌پذیری، حق‌جویی، عمل به دانسته‌ها، خویش‌داری، زهد و صبر از ارکان ایمان و در نتیجه مهم‌ترین فضائل‌اند..... ۱۰۹
- ۳،۳،۳. نظام اهم و مهم در روایات بر اساس تحلیل محتوای کمی..... ۱۱۰
- ۴،۳. دلالت‌های نظام اهم و مهم..... ۱۱۲

فصل چهارم: نظام تأثیر و تأثر فضائل اخلاقی فردی در قرآن کریم و روایات و دلالت‌های آن در

تربیت اخلاقی..... ۱۱۳

- ۱،۴. مقدمه..... ۱۱۴
- ۲،۴. نظام تأثیر و تأثر در قرآن کریم..... ۱۱۴
- ۱،۲،۴. مراتبی از حق‌پذیری در ایجاد مراتب بالاتری از آن مؤثر است..... ۱۱۴
- ۲،۲،۴. تعقل، مقتضی مراقبه و محاسبه نفس (مانع خودفراموشی) است..... ۱۱۵
- ۳،۲،۴. رفتار در قلب مؤثر است..... ۱۱۵
- ۴،۲،۴. هواپرستی موجب استکبار و مانع حق‌پذیری است..... ۱۱۶
- ۵،۲،۴. عمل صالح (عمل به دانسته‌ها) موجب آمادگی برای مرگ می‌شود..... ۱۱۷
- ۶،۲،۴. حق‌پذیری عامل بصیرت است..... ۱۱۷
- ۷،۲،۴. علم (تعلم) و فقه (تفقه) و صبر (و شکر) زیاد عامل بصیرت (استفاده از آیات) است..... ۱۱۷
- ۸،۲،۴. علم، عامل (آسان شدن) صبر است..... ۱۱۹
- ۹،۲،۴. رفتار (کم‌خوری) در اخلاق (خویش‌داری) مؤثر است..... ۱۱۹
- ۱۰،۲،۴. نیکوکاری منشأ حکمت و علم است..... ۱۱۹
- ۱۱،۲،۴. عمل (رد حق، رباخواری) در نظر (صفت زیبا دیدن دنیا و در نتیجه دنیادوستی، یکی دیدن ربا و بیع) مؤثر است..... ۱۲۰
- ۱۲،۲،۴. تذکر، متوقف بر تعقل (و حکمت متوقف بر تذکر) است..... ۱۲۱
- ۱۳،۲،۴. اعتبار (عبرت‌گیری) متوقف بر بصیرت است..... ۱۲۲
- ۱۴،۲،۴. کیفیت اعمال قبلی در کیفیت اعمال بعدی مؤثر است..... ۱۲۲
- ۱۵،۲،۴. فقه (تفقه، فهم) عامل شجاعت است..... ۱۲۲
- ۱۶،۲،۴. مشاهده مستقیم نشانه‌ها از نزدیک (در اثر سفر) عامل تعقل و عبرت‌گیری، حق‌پذیری و عمل است..... ۱۲۳
- ۱۷،۲،۴. جایگاه اجتماعی یکی از موانع حق‌پذیری است..... ۱۲۳

- ۱۸,۲,۴. استکبار (کبر) مانع حق‌پذیری است. ۱۲۴
- ۱۹,۲,۴. تعصب نژادی یکی از موانع حق‌پذیری است. ۱۲۴
- ۲۰,۲,۴. پیروی از دیگران (عدم استقلال، پیروی از جو حاکم) یکی از موانع حق‌پذیری است. ۱۲۴
- ۲۱,۲,۴. اتراف یکی از موانع حق‌پذیری است. ۱۲۵
- ۲۲,۲,۴. تعصب فامیلی مانع حق‌پذیری است. ۱۲۵
- ۳,۴. نظام تأثیر و تأثر در روایات. ۱۲۵
- ۱,۳,۴. ظاهر و باطن در یکدیگر مؤثرند. ۱۲۶
- ۲,۳,۴. اهتمام به آخرت عامل احساس بی‌نیازی است. ۱۲۶
- ۳,۲,۴. کم‌خوری عامل صفای قلب است. ۱۲۷
- ۴,۳,۴. کم‌خوری عامل صفای اندیشه است. ۱۲۷
- ۵,۳,۴. نبل (بزرگ‌منشی) مقتضی جهاد با نفس است. ۱۲۷
- ۶,۳,۴. عقل مقتضی جهاد با نفس است. ۱۲۷
- ۷,۳,۴. جهاد با نفس مقتضی مالکیت بر نفس و اصلاح آن است. ۱۲۷
- ۸,۳,۴. عمل (به دانسته‌ها) موجب نشاط (نجات از اندوه) است. ۱۲۸
- ۹,۳,۴. آزادی (حریت) مقتضی (یا ملازم) حیا، تدبیر، صبر و مقاومت و عفت است. ۱۲۸
- ۱۰,۳,۴. ترک شهوات، عامل ایجاد حریت است. ۱۲۹
- ۱۱,۳,۴. اصلاح باطن مقتضی نیرومندی ظاهر است. ۱۲۹
- ۱۲,۳,۴. دوراندیشی (حزم) مقتضی احتیاط، عزم، مخالفت با نفس، صبر، زهد و دوری از اسراف و تبذیر و تسویف است. ۱۲۹
- ۱۳,۳,۴. تجربه مقتضی دوراندیشی است. ۱۳۰
- ۱۴,۳,۴. دوراندیشی (حزم) ملازم با به کار انداختن اندیشه است. ۱۳۰
- ۱۵,۳,۴. زیرکی (کیاست) مقتضی محاسبه نفس است. ۱۳۱
- ۱۶,۳,۴. محاسبه نفس مقتضی مهار و اصلاح آن و برطرف کردن عیوب است. ۱۳۱
- ۱۷,۳,۴. مخالفت با نفس مقتضی مالکیت (تسلط) بر آن است. ۱۳۱
- ۱۸,۳,۴. تلاوت قرآن، مسواک زدن، روزه (تحمل گرسنگی) و خوردن کندر عامل تقویت حافظه است. ۱۳۱
- ۱۹,۳,۴. حکمت مقتضی شرافت نفسانی، عبرت‌گیری (اعتبار) و صبر است. ۱۳۲
- ۲۰,۳,۴. تحمل گرسنگی، سکوت (صمت)، ترک لغو و غض بصر، زهد و مخالفت با نفس مقتضی حکمت است. ۱۳۲
- ۲۱,۳,۴. شناخت دنیا و زهد رابطه دوسویه هم‌افزایانه دارند. ۱۳۳
- ۲۲,۳,۴. حمام مداوم رفتن، استعمال بوی خوش و پوشیدن لباس نرم عامل چاقی، و خوردن زیاد تخم مرغ، ماهی و خرمای نارس عامل لاغری است. ۱۳۳
- ۲۳,۳,۴. مروت (جوانمردی) و حیا از خود، ملازم یکدیگرند. ۱۳۴
- ۲۴,۳,۴. بیداری (هوشیاری) نفس، شرط لازم برای مفید بودن ریاضت است. ۱۳۴

خ

- ۲۵,۳,۴. شناخت و یاد آخرت و نعمت‌ها و عذاب‌های آن و (کثرت) یاد مرگ مقتضی زهد است ۱۳۴
- ۲۶,۳,۴. شرح صدر مقتضی زهد است ۱۳۵
- ۲۷,۳,۴. زهد مقتضی توانایی بر انجام امور خارق العاده، صبر بر (آسان شدن) مصیبت، بصیرت نسبت به دنیا و آسایش جان و تن است. ۱۳۵
- ۲۸,۳,۴. حکمت و پیروی از شهوات رابطه معکوس دارند ۱۳۶
- ۲۹,۳,۴. شانه کردن مو مقتضی تقویت قدرت جنسی مرد و از بین رفتن بلغم می‌شود. ۱۳۶
- ۳۰,۳,۴. درستی بینش مقتضی پاکی درون است. ۱۳۷
- ۳۱,۳,۴. یاد مرگ مانع پرداختن به لهو است ۱۳۷
- ۳۲,۳,۴. حریت مانع طمع است. ۱۳۷
- ۳,۴. دلالت‌های نظام تأثیر و تأثر در تربیت اخلاقی ۱۳۷
- نتیجه‌گیری..... ۱۳۹**
- فهرست منابع ۱۴۵
- منابع فارسی ۱۴۵
- منابع عربی ۱۴۷